

Увод

Защо да изследваме миграциите на завръщането?

Миграционните процеси са едно от най-големите предизвикателства пред изследователите на обществата, защото са динамичен и многослоен процес. Същевременно това е и причината, те да привличат вниманието им. Миграциите са комплексен процес, в който могат да се различават: граници, етапи, посоки, взаимодействия, потоци, масиви и дори емоции, настроения и отношения. Завръщането на мигрантите у дома е етап от миграционния процес, който засяга всички аспекти на социалните структури и процеси. За изпращащите държави, за обществата, които те са напуснали и към които те след това се завръщат са очаквани и към тях са отправени надежди за подобряване на демографската ситуация в страната, за нови идеи, капитали и развитие. За националните държави днес, може би най-желана от всички видове миграции е именно миграцията на завръщането. Възприемана като индикатор за позитивни процеси у дома, тя е свързана с много митове породени от носталгията, литературата и динамиката на съвременното. За България, която от години е страна на висока емиграция, завръщащите се в родината мигранти са ново явление, което се възприема най-често като позитивно. Завръщащите могат да бъдат т. нар. „дейци на промяната“, като способстват на развитието на общностите и регионите, чрез нови знания, умения, финансов, социален и човешки капитал, придобит по време на емиграцията. Към тях са отправени очаквания да населят отново обезлюдените места и да раздвижат икономиката, да обърнат процесите на депопулация, недостига на работна сила, да съберат семейства и да подкрепят развитието. Завръщането е обратният път на зрелостта, но и най-трудната част, свързването на краищата и началата, изгрева и залеза (Жечев, 1985).

Научната гледна точка не ни позволява краен оптимизъм, въпреки големия потенциал, който има завръщането. В настоящото изследване завръщането е поставено в континуума на миграционния процес – устойчивостта му зависи от различни фактори и допуска както липсата на дългосрочност, превръщайки процеса в цикличен, така и присъствието на негативни за социално-икономическо развитие аспекти. Освен това важно ограничение, тук се поставя фокус върху трудовата миграция, основно легална, която може да се изследва в аспекта „завръщане – социално-икономическо развитие“.

Защо да изследваме развитието?

Подобно на миграциите, трудно е да дадем една дефиниция на това какво е развитието, но все пак, ако развитието означава нещо – то това е отхвърлянето на настоящата ситуация за сметка на една желана реалност (Руе, 1965). Развитието е подобно на миграциите, в които мобилността е най-често свързана с желано подобрене на настоящата ситуация и отхвърляне на трудностите на настоящето. Развитието на държави, региони или отделни общности може да бъде многоаспектно, но със сигурност не може да се измерва само с финансови показатели. Използваната тук дефиниция на развитието е комплексен подход към социално-икономическото развитие, който разглежда свободата на избора и възможностите, в основата на градежа на просперитет. Социално-икономическото развитие е важна изследователска перспектива не само заради достигането на определени нива в икономическите показатели като БВП, доходи и т.н., но и значително по-широка концепция, използваща разбирането на Амартия Сен (2004) за реални и ефективни възможности и дори права, както ги определя Марта Нусбаум (2011). В тази връзка се използва понятието социален капитал и разбирането на Пиер Бурдийо за неговото трансфериране чрез миграционните стратегии на мигрантите и публичния контекст. Завръщането на мигрантите и социално-икономическото развитие са разгледани през призмата на теоретичните парадигми на няколко науки, за да се постигне една основна цел – анализ на възможностите, които съдържа завръщаща се миграция за просперитет. Посочени са и негативните теоретични и емпирични ефекти от завръщането, защото никое социално явление не съдържа само потенциал и добри възможности.

Анализът е подкрепен с емпирични данни от различни източници: национални и европейски статистически институти, международни изследователски организации и социологически теренни изследвания в страната.

Глава I. Подходи за изследване

Миграциите, в това число завръщането, са изследователски обект на различни дисциплини като политология, антропология, история, икономика, етнография, право и социология. Всяка от тези дисциплини предлага различен подход към миграционните процеси. За историците, основните изследователски въпроси са свързани с определянето на времето и мястото на миграционните процеси. Историците не работят с хипотези и парадигми, както социолозите или икономистите, а разчитат на повествованието, за да опишат и обяснят как различни групи мигранти се адаптират към дестинациите и формират нови общности. Историческият подход може да бъде част от социологическия подход (вж. Гидънс, 2003), както и от всеки аналитичен подход, защото няма как да разберем настоящето, без да знаем историята. Антропологията е съсредоточена върху причините за миграция и проблемите на новото място. Изучава жизнения опит на мигрантите и социо-културните промени, които настъпват вследствие от заминаването. Антропологията се интересува и от етнографския аспект на миграциите – ролята на различните етноси в миграционните потоци и влиянието им върху социалното и икономическо развитие на различните народи. Политологията изследва ролята на държавата в регулирането на миграционните потоци и въздействието на миграциите върху суверенитета на приемащите и изпращащите държави, националната сигурност и външната политика. Близко е до правната точка към миграционните проблеми, която предполага анализ на законодателните норми и актове за регулиране на миграцията, правата на мигрантите и разработването на миграционни политики. Икономиката като научна дисциплина се интересува от прогнозирането в миграциите – т.е. какви са най-благоприятните условия за миграция, от гледна точка на индивида, но и на пазара на труда. Икономистите се интересуват от индивидуалните решения за миграция през призмата на рационалността и максимизацията на ползите.

Изборът на подход, зависи изключително много от поставените задачи пред изследователя. Разбирането на миграционните процеси в тяхната цялост на съдържание и функции обаче, изисква многостранно и мултидисциплинарно внимание, което може да предостави социологията. Социологическият подход не се ограничава до посочените единици на анализ и изследователски въпроси, а има потенциала да интегрира научните подходи и да осъществи комплексен анализ на миграциите. Такъв комплексен анализ на миграциите на завръщането и отношението им към социално-икономическото развитие е и основната цел на настоящата работа. Първо, защото предлага историческа перспектива към процесите на миграция и към интензивността им. Второ, защото разглежда влиянието на миграцията, на преместването и, в частност, на завръщането, върху социалния статус на мигрантите и върху социалната

среда. Трето, защото анализира завръщането в контекста на интеграцията на мигрантите и устойчивостта на процеса. Четвърто, защото засяга институционалната, политическа и законодателна среда на завръщането. Пето, отнася се към трансферирането на социален капитал от завърналите се мигранти и връзката със социално-икономическото развитие в контекста на устойчивостта, свободата на избора и достъпа до възможности. Не на последно място, засяга и културологичните аспекти на процеса чрез анализ на митовете и склонността на мигрантите за реемиграция.

През последните десетилетия се наблюдава изключително многообразие и разоряване на миграционните теории и изследвания. Само опитът да се обхванат всички теоретични подходи и изследвания на миграцията би завършил с обемно издание от няколкостотин страници. Една от причините е, че в края на 20-ти век се наблюдава своеобразен научен стремеж към разработване на миграционни теории, наричан от някои изследователи „перпетуум мобиле от непрекъснато възникващи нови и нови теории“ (Марушиакова, Попов в Маева, Захова, 2013). Характерно е въвеждането на нови термини, отричане на стари, откриване или преоткриване на нови методологически похвати и разширяване на научните направления, засягащи миграционните изследвания (Марушиакова, Попов в Маева, Захова, 2013).

Според С. Кастелс (2013) всички изследователи на миграциите се сблъскват с ограничения на ресурси и време и не всяко изследване, може да засегне дълбоки методологически проблеми, но всеки изследовател трябва да осъзнава широките импликации на изследваната тема и разнообразните сили, които обуславят социалното съзнание и действие. Според енциклопедичният социолог П. Бурдийо (2012), миграциите като процес не могат да бъдат анализирани, без да се взема предвид историята и публичния дискурс, който самата миграция твори.

Представянето и анализа на теориите за миграциите в настоящото изследване включва и историческата перспектива, митовете за миграцията на завръщане в културата, отношението към развитието и основните недостатъци на миграционните теории. Това са и позициите, по които са съставени частите на настоящата глава, като още в начало са посочени дефинициите в международен и национален контекст на миграциите и миграциите на завръщането.

1.1. Исторически етапи в международните миграции

Международните миграции са явление, което може да бъде поставено в определен хронологичен ред, особено що се отнася до трудовата миграция. Историята на международните трудови миграции може да бъде разделена на четири периода (Massey, 1996):

- *1500 – 1800 г. – наричан меркантилен период.* Световните миграционни движения са доминирани от европейци, насочени към колониите. За период от около 300 г. европейците колонизират големи региони от Африка, Океания и Азия. Това са били главно жители на селата, малка група от чиновници, необходими да управляват новите земи и още по-малка група от предприемачи, които създават плантации за добиване на суровини, необходими на Европа за развитие на индустриалната ѝ икономика. Въпреки че не е известен точния брой мигранти от Европа, те са били достатъчни, за да установят владение над голяма част от света.
- *1800 – 1925 г. – индустриален период.* Миграционните процеси се подхранват основно от икономическото развитие на Европа и разпространението на индустрията в колониите. Според изследователи, около 48 милиона мигранти напускат домовете си в индустриализираща се Европа и се насочват в търсене на по-добър живот и възможности към Америка и Океания. Около 40% от тях се насочват към пет дестинации: Аржентина, Австралия, Канада, Нова Зеландия и САЩ. Основните изпращащи нации са: Англия, Италия, Норвегия, Португалия, Испания и Швеция, като всяка от тях изпраща към миграционните дестинации сериозен дял от населението си.
- *Период на ограничена миграция след избухването на Първата Световна Война до края на Втората Световна Война.* В този период САЩ за първи път въвеждат рестриктивна имиграционна политика. Голямата депресия спира миграционните движения през 30-те години на ХХ век. Периодът до 40-те години е белязан главно от бежанци и репатрианти. Основната му характеристика е, че има малко общо с икономическото развитие на Европа, за разлика от предходните периоди.
- *Постиндустриален период след 1960 г.* През този период миграционната картина в Европа драстично се променя. За разлика от предходните години, през които Европа е изпращащата страна, основно към колониите си – след 1960 г. миграцията става глобално явление. Европа вече не е основният „износител“ на имигранти. Мястото ѝ се заема от държавите от Третия свят, които изпращат мигранти както към Европа, така и към Америка и Азия. Важна характеристика на периода е, че имигрантите идват от страни в прединдустриален етап на развитие и се заселват в постиндустриални общества. Освен това имигрантската работна ръка в основните приемащи страни вече не е добре приета и много държави въвеждат имиграционни режими за ограничен достъп до трудовия си пазар.
- *Период на глобалната миграция – след 1980 г.* Този период включва характеристики на предходните периоди и нови вълни от мигранти от

изтока на запад и същественото влияние на разразилата се след 2008 г. икономическа криза. В някои страни – Ирландия, Италия, Чехия, спадът на потока от мигранти е около и над 25% през 2007 и 2008 г. Това е показателно за различния ефект на кризата в различните страни. В слабо засегнати от кризата страни (Австралия, Норвегия и др.), миграцията не само че не е намаляла, но дори се е увеличила. Във всеки случай миграцията продължава, но с малко по-ниски темпове. Прибавят се нови посоки на дестинация – привлекателни за миграцията стават държави от Арабския свят – ОАЕ, Кувейт, Кралство Саудитска Арабия.

Дъглас Масей (1996) спира своята периодизация на миграциите до 1980 г. След тази година настава продължителен етап на интензификация в миграциите, глобализиране на световните икономически системи, което съществува редом с увеличаващо се значение на познатите страни-дестинация за миграциите, т.е. на съществуването на страни-център за миграциите и страни-периферни за процесите. Това виждане, споделяно от съвременните теории за т. нар. „системи-свят“, продължава до 2016 г. и първата бежанска криза в Европа, която разми дефинитивните граници за това кой е мигрант, бежанец, имигрант или търсещ убежище и преобърна обществените нагласи към приемането на чужденци в ЕС.

Следваща гранична линия за периодизацията на миграционните процеси е пандемията от Ковид-19, която засегна свободното движение на хора. В първите месеци на 2020 г. основни държави-дестинации в света затвориха границите си за чужденци и ограничиха собствените си граждани за пътуване. В рамките на няколко месеца след началото на пандемията, въпреки затварянето на границите, ЕС беше принуден да даде възможност за трудовата миграция. Тя беше възобновена чрез „зелени коридори“, основно от Източна към Западна Европа и въпреки здравните рискове, заминаха хиляди европейци. Пандемията промени и дестинациите на миграциите – особено вътрешните, в които текат обратни на досегашните процеси – от град към село. Пандемията ускори процесите на завръщане. Предстои да разберем доколко ще е дългосрочно, но със сигурност ще зависи от няколко фактора: развитието на здравната криза в страните на произход, към които се завръщат мигрантите и в страните-дестинации, към които те често планират реемиграция; развитието на икономическата криза в страните на произход и дестинация и възстановяването на транспортните коридори до предепидемични нива на сигурност и ниска цена. Пандемията от Ковид-19 повиши значението на проблемите на здравето и системите на здравеопазване за миграционните процеси. В миграционните стратегии вече присъстват нови елементи: възможност за ваксиниране, степен на строгост на противоепидемичните мерки, прилагани в различни държави, нива на заболяемост и разпространение на Ковид-19.